

AUSZTRIA ÉS NÉMETORSZÁG A 18. SZÁZADBAN

Amikor Franciaország és a napóleoni császári proklamáció nyomására 1804-ben a bécsi udvar a felettebb veszélyeztetett német-római császári korona örökölhetőségének alternatíváján kezdett el gondolkodni, számba vette a Magyarország és Galícia császára méltóságot is, mivel a Habsburg Monarchia ezen részei nem tartoztak a birodalom szervezetébe.¹ A bécsi politikusok valószínűleg a birodalmon belüli helyzetük súlyponteltolódásából vonták le a következtetést az újabb örökös tartományi nagyhatalmi állásra vonatkozóan. Bizonyos logika egy ilyen döntésben talán azért is benne rejtett, mivel ez a császári felségcím Ausztria és Csehországra történő leszűkítését, a birodalmi alkotmánnyal való szakítást — egyfajta felülről jött forradalmat — jelentett volna, mivel ezek a Német-Római Birodalom alkotórészei voltak. Hogy ez mégis megtörtént, arról még beszélünk.

Egy ilyen császári cím logikus következmény is lett volna, mivel a Habsburg uralom Janus-arcú volt, ami a kétfejű sas esetében tulajdonképpen nem is meglepő: a császári méltóság a birodalomban és a Monarchia keleten, de mindkettő mindenkor magában foglalta Csehországot és a német örökös tartományokat. Az utóbbiak következésképpen mintegy összekötő láncszemek voltak, miközben nem felejthető el, hogy 1648-tól 1803, ill. 1805-ig Dél-Németország jelentős területe: az ún. Elő-Ausztria is egészen a Rajnáig a Habsburgok tulajdonát képezték.

A német örökös tartományok tehát összekapcsolták a birodalmat és a Monarchiát, az örökös tartományok és a birodalom közötti összes császári szerepkonfliktusok esetében — amelyek ugyanolyan régóta megvoltak, mint amióta a Habsburgok a római királyi, ill. császári koronát viselték — a Habsburg császárok rendszerint előnyben részesítették az örökös tartományokat, amelyek kétségtelenül közelebb álltak az érdekeikhez, mint a birodalom, amelyet választások útján mindig újra és újra meg kellett szerezniük. Ebből az következett, hogy az örökös tartományoknak különösen kedveztek, ami egyre inkább kiemelte az örökös tartományok különleges szerepét a birodalmon belül, és amiből végül — ha jóval később is, mint ahogy azt sokan gondolják — az önálló osztrák államiság nőtt ki, amely a maga nemében nem választható el a Habsburgok császárszerepétől. A Habsburgok számára arról volt szó, hogy a császárok a birodalom örökös tartományai számára a lehetőség szerint sok jogot és lehetőleg kevés köteletséget rögzítsenek. Ez olyan folyamat volt, amely messze a késő középkorba nyúlt vissza. Az 1648. év azonban mégis jelentős mérföldkő volt.²

A vesztfáliai béke pontot tett annak a császári birodalmi expanziós politikának a végére, amelyet elsősorban II. Ferdinánd folytatott sok tanácsadójának kritikájától kisérvé.³ A birodalmat rendi birodalomként határozták meg, amely a birodalmi gyűlésben öltött testet, a császárt pedig a „primus inter pares” szerepére korlátozták. A régebbi, nemzetállami és kisérvé német történetírás a vesztfáliai béke eseményét a császár megaláztatásaként és a német kisállamiság rögzítéseként határozta meg.

Időközben éppen ezt az álláspontot — kezdve Hugo Hantsch-sal és Max Braubachhal és iskolájával, Heinrich Lutzon, Karl Otmar Freiherr von Aretinen és Rudolf Vierhan-

son át újabban egészen a birodalom szerkezetével történő intenzív foglalkozásig — revízióknak vetették alá.⁴ Mellőzöm most ennek az egyre bonyolultabbá váló vitának az ismertetését és megkísérlem saját értelmezésemet előadni. Helyes volt az a vélemény, hogy a hatalmakkal — Svédországgal és Franciaországgal — a hátuk mögött a német rendek szűk határokat vontak a császár számára. Így a vesztfáliai béke valóban a német területi államiság Magna Chartája volt, amelynek jogait rögzítették. Eközben azonban gyakran átsiklottak afölött, hogy egyrészt a német területeknek csak egy nagyobb része tudott valójában ennek a pozíciónak megfelelni, másrészt pedig most már Ausztria számára is előírták a territorializálás és a konfesszionizálás folyamatát, amely a Habsburgoknak az osztrák—cseh rendi ellenzék felett aratott győzelmével későn történt meg. Ezzel azonban a Habsburgok újabb expanziós politikájuk számára szilárd bázishoz juthattak, amely nemcsak Magyarország felé irányult, hanem a spanyol örökség felé is, beleértve Itáliát és Németalföldet, sőt újra a birodalom felé is.

Mindazonáltal döntő különbség alakult ki. 1648-ban a birodalmat ténylegesen rendi birodalomként tervezték meg, olyan koncepciót alkottak meg, amelyet a császár már nem volt képes megdönteni. Következésképp a bécsi udvar már III. Ferdinánd idején alkalmazkodott az új törvényes helyzethez, de megpróbálta azt elképzelései szerint alakítani. Ez azt jelenti, hogy a császár olyan sajátos befolyásolási módszereket fejlesztett ki a birodalomra vonatkozóan, amelyek rendszerint régebbi hagyományokban gyökereztek — és ez nagyon gyorsan kellett, hogy sikerüljön neki, hogy ti. még egyszer uralkodó szerepet játsszék, mely szerep I. Lipót és I. József uralkodásával kapcsolódott össze és azután a VI. Károly idején kibontakozó örökösödési válságra való tekintettel már erősen megingott.

A Habsburgok helyzete a birodalomban mindenféle kísérlet ellenére, hogy ti. a birodalmat a császár nélkül vagy a császár ellenében szervezzék meg, ahogy arra mindenkéltől a mainzi választófejedelem, birodalmi főkancellár, Johann Philipp von Schönborn kísérletet tett, a 17. század második felében megszilárdult.⁵ A német birodalmi rendek érdekeinek sokféleségével szemben a császári udvarban a cselekvés egysége állt. A bécsi udvar a törökök és a franciák elleni védelmet arra tudta felhasználni, hogy a birodalmi szervezet nagy részét császári irányítás alatt fogja össze. A birodalom kontingensei nemcsak 1663-ban és 1683-ban játszottak nagy szerepet a török elleni védharokban, hanem a császári offenzívákban is, amelyek a Habsburg határokat messze délkelet felé tolták ki, és egész Magyarországot és Erdélyt megszerezték az Ausztriai Ház számára.⁶ Továbbá a birodalom vezetője központi szerepet játszott nyugaton is Franciaország ellenében a birodalmi határok megszilárdításában. Ettől kezdve a birodalmi császári méltóság újra legitimálódott. De már ezzel is egyértelművé vált, mit jelentett a Habsburg-ház számára a császári szerep nimbusza. Enélkül elképzelhetetlen lett volna a birodalmi erők mozgósítása; a császári szerep a Habsburgok számára rangemelkedést, olyan presztízst jelentett, ami mélyen érezte hatását az örökös tartományok feletti uralmukban is, teljesen eltekintve a dinasztia európai rangjától.

A császári méltóság tehát a 17–18. században még mindig jelentős befolyással volt a birodalom szerkezetére. Stabilizálólag hatott, és minden császárellenes ellenzéki ség ellenére az uralkodóház felülkerekedett: Franciaországot több birodalmi rend nemsokára jóval veszélyesebb hatalomnak tekintette, a török háborúk pátosza még mindig együttérzéssel töltötte el őket — végül is keleten a birodalom a császáráért, nyugaton a császár a birodalomért harcolt, ahol a mérleg végül sokkal kedvezőbb volt, s mint ismeretes, ez a mérleg mélyreható következményekkel járt a magyar történelemre nézve.

A spanyol örökösödési háború a századfordulón persze még egyszer megosztotta az örökös tartományok és a dinasztia érdekeit, mivel az európai hatalmi koncertben V. Károly császár birodalmának felélesztésére nem lehetett gondolni. Világosan megmutatkozott a nagy ellentét a spanyol trónkövetelő III/VI. Károly és Ausztria önös érdekeit keményen védelmező bátyja, I. József között mind a császári itáliai és németalföldi okkupációs politikában, mind pedig az összes béketárgyaláson. I. József halála azután a dualizmust — birodalom-dinasztia-örökös tartományok — ismét dualizmussá tette, s ez a spanyol igényekről történt lemondáshoz vezetett, de az ausztriai uralomnak Itáliában és Németalföldön történő megszilárdítását is eredményezte, miközben mindkét esetben birodalmi jogi igényeket vetettek latba — egészében véve azonban ezzel a birodalommal szemben felerősödött az örökös tartományi helyzet hangsúlyozásának tendenciája, a dinasztikus és az örökös tartományi érdekek rövid ideig tartó összeütközése végül az utóbbiakat erősítette.⁷

A császári befolyás tehát a birodalomban 1700 körül új minőséget nyert. Ez a különböző hatások sokszínű szövevényén nyugodott, amelyek persze nem közelíthetők meg az államfejlődés modern kategóriáival, mivel ezek preetatikusak, arisztokratikusak és személyes jellegűek voltak. Természetesen a birodalom legfontosabb területein ott voltak a császár követői, de sokkal jelentősebbek voltak e területek Bécs felé irányuló kapcsolatai.⁸ Itt merül fel a bécsi udvar teljesen központi, részleteiben még egyáltalán nem feldolgozott problémája. Ez a 17. század végi és 18. század eleji bécsi udvar, amelyet a harmincéves háború kezdetén az előtérbe nyomuló katolikus osztrák és cseh arisztokrácia határozott meg, s erős katolikuság alakított, kész volt elfogadni a messzire kiható Habsburg politikát. Ebben az átalakulásban az osztrák nemesség az első, a cseh pedig a másodhegedűs szerepét játszotta. A tartományi rendi ellenzék szétverése ellenére az udvari arisztokrácia helyzete a regionális területen továbbható erős szereppel kapcsolódott össze, ahol a nemeseknek uradalmi és majorsági hatalmi központjai voltak. Ugyanúgy, mint a magyarországi nemesség, úgy a birodalmi nemesség is alulreprezentált volt az udvarban — a bécsi udvar azonban a birodalmi arisztokrácia számára nagy vonzerőt jelentett; a katolikus főnemesség kapcsolódást keresett ezzel a befolyásos, protekciós és esélyközvetítő hellyel, gyakran kombinálva (ezt) az osztrák—cseh örökös tartományokban, kisebb mértékben a visszafoglalt Magyarországon lévő birtokkal. A bécsi udvar szociális szövevénye tehát a birodalmi szervezet belső életére is kihatott, de a bécsi udvar kizárólag katolikus jellege mindenekelőtt a katolikus arisztokrácia csatlakozását tette lehetővé — a protestánsok számára ez sokkal nehezebb volt, nekik később a persze viszonylag széles körű konvertálási mozgalomhoz kellett csatlakozniuk.⁹ A birodalomból származó családok kötődése a bécsi udvarhoz azonban az Ausztriai Ház területi befolyását és nem utolsósorban a császár birodalmi gyűlési szavazatainak gyarapodását is jelentette, ha olyan dinasztiák, mint a Liechtenstein, Schwarzenberg, Kaunitz, Auersperg, Dietrichstein uradalmakkal rendelkeztek a birodalomban is.¹⁰ A császár már a harmincéves háború óta megszilárdította befolyását a német püspökválasztásokra, amelyek persze azután gyakran rövid életű politikai számításoknak estek áldozatul, ami megakadályozta azt, hogy a megválasztottat következetesen a császár iránt elkötelezetté tegyék. De a császári befolyás itt sem volt csekély és megerősödött. Főhercegi püspökjelöltek hiányában Habsburg-barát „püspök-dinasztiákat” próbáltak alapítani, ilyenek voltak kezdetben a Königsseggek, majd a Schönbornok és a Pfalz-Neuburgi- és Lotharingiai-házak.¹¹

Így világosan kialakult egy Habsburg-klientéla, amely katolikus és főnemesi jellegű volt és lassan túlnőtt a Délnyugat-Németországra koncentrált régebbi császári párthíven. ¹² Ez azonban olyan következményekkel is járt, hogy egyre több birodalmi rend magát kisebb hatalmúnak érezte és rászorultak a császár védelmére. Ez nemcsak az egyházi államokra volt érvényes — számos kisebb birodalmi rend és a birodalmi lovagság támaszt keresett a császári udvarnál a hatalmasabb birodalmi rendek túlkapásaival szemben. Ez érvényes volt evangélikus rendekre is, amelyek fennen hangoztatták a „hűség a birodalomhoz és a lutheri tanok” régi jelszavát, még ha lehetőségeik a bécsi udvarban korlátozottak is voltak. A harmincéves háború óta a császár a maga részéről ismét megszilárdította befolyását a birodalmi városokban, melyeknek császárkultusza még napjainkban is kézzelfogható az épületeken és képi ábrázolásokon, még ha ezek a városok többségükben evangélikusok voltak is — a kisebb birodalmi rendek persze nem tudtak túlságosan nagy hatást gyakorolni a császári rendekre, de ezek fontos és veszélyes fegyvert jelentettek a nagyobbak igényeivel szemben.

A császári politika maga a Bécsi Udvari Birodalmi Tanács volt ¹³, melynek bírósági funkciói egyre inkább háttérbe szorították a tanácsadói funkciókat, és amely a birodalmi rendek által létrehozott speyeri, 1689 óta wetzlari Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék ¹⁴ fölébe kerekedett, s mivel mentes volt mindenféle pénzügyi gondoktól, gyorsabban és hatékonyabban működött, mint a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék, és különleges lehetőségekhez jutott a császárnak fenntartott jogokból. Ezzel az Udvari Birodalmi Tanács gyakorlatilag a legtöbb „politikai” eljárás urává vált, mindenekelőtt a birodalom déli és nyugati régi központi területei számára. Az Udvari Birodalmi Tanács előtt lezajlott perek kiterjedtek a fejedelmek egymást közti viszálykodásaitól kezdve alattvalóik ellenük irányuló pereire, melyek révén a hatalmas parasztfelkelések szinte teljesen megszűntek a birodalomban. ¹⁵ Idetartoztak a vallási, az adósságügyi, a tartományi rendek szerepe, a földesurak házassági ügyei és sok más ügy körüli viszálykodások. Ez azt jelentette, hogy a császári udvar beavatkozhatott a területek ügyeibe, miután érvényt tudtak szerezni a regionális konfliktusok rendezésének és ezzel össze tudták kapcsolni a császári érdekeket — mindenekelőtt a kisebb és közepes nagyságú birodalmi rendek esetében. De a bajor választófejedelem is kénytelen volt meghátrálni a 18. században tartományi rendjeinek fenyegetése elől, amelyek a választófejedelem abszolutisztikus törekvéseivel szemben az Udvari Birodalmi Tanácshoz folyamodtak. ¹⁶

Az Udvari Birodalmi Tanács befolyási lehetőségei a német területekre jelentős társadalomtörténeti következményekkel jártak: ezek például szabályozták a tartományi urak magatartását, mindenekelőtt a kisebbeket alattvalóikkal szemben — és itt még mindig nagy lehetőség nyílik a kutatásra. Az Udvari Birodalmi Tanács bíraskodása mély hatást gyakorolt német tartományi fejedelmek parasztpolitikájára. Egészében véve azt lehet mondani, hogy az Udvari Birodalmi Tanács törvénykezése döntő lökést adott ahhoz, hogy a császár befolyással legyen a birodalomra.

Ezzel azonban az Udvari Birodalmi Tanács különösen és a császári udvar tevékenysége általában nagy előnyt nyert a kései birodalmi gyűléssel mint a birodalmi politika alakításának fórumával szemben, jóllehet, a parlamentárisan inspirált történeti kutatás mind a mai napig mindenekelőtt a birodalmi gyűlésre irányítja a figyelmet. Az utóbbi az 1640—41. és 1653—54. évi birodalmi gyűlések után, a harmincéves háborút követően kétségtelenül nagyon megélnéskült és a császár, valamint a rendek között fontos szabályozó szervvé vált; a birodalmi gyűlés 1663 óta folyamatosan ülésezett — egyre „folytono-

sabb” lett, miután a feloszlatására már nem került sor. Persze a birodalmi gyűlés a császári intézkedésekkel szemben kimondottan védekező álláspontot képviselt — a birodalom feje fokozatosan itt is ki tudta építeni pozícióját, főleg mikor sikerült az együttműködés az ügyrend urával, a mainzi választófejedelem-főkancellárral és érsekkel. De a rendi ellenzéknek is megvolt a maga platformja a birodalmi gyűlésen — az ellenzék itt alakíthatta ki saját arculatát a császárral szemben, aki a maga részéről felvonultathatta a maga klientéláját, anélkül azonban, hogy a birodalmi rendek részéről megnyilvánuló szolidaritás szabályait hatálytalanítani tudta volna.¹⁷

I. József idején a császár helyzete bizonyos mértékig csúcspontjára ért; a császári fegyverek sikerei a Franciaország elleni európai szövetségben akkoriban teljes egészében érvényre jutottak. Még ha vallásosságban I. József messze apja mögött maradt is, a bécsi udvar meghatározó katolicizmusa megmaradt, és ez azt is jelentette, hogy a császári politika révén a katolikusok folyton előnyt élveztek, még ha taktikai kivételek adódtak is. De ez a katolicizmus nem jelentett-e hátrányt abban a birodalomban, melynek vallásilag paritásos jellegét a vesztfáliai béke rögzítette? Nem szűkítette-e ez a császár cselekvési mozgáskörét? Gabriele Haug-Moritz épp most befejezett tübingeni disszertációja ennek pontosan az ellenkezőjére mutatott rá.¹⁸ A katolikusok döntő előnyökhöz jutottak annak révén, hogy a császár, a bécsi udvar és főleg az Udvari Birodalmi Tanács katolikusok voltak — kétséges esetben előnyös döntésre számíthattak. 1648 után tehát a paritásos birodalomban a katolikusok valamelyest egyenlőbbek voltak, mint a protestánsok, és ez döntő előnyt jelentett. Következésképpen a katolikusság tehát az Ausztriai Házzal való szoros kapcsolatot jelentette — az evangélikus vallás pedig inkább távolságtartást. A vallásoknak a vesztfáliai békében bekövetkezett tudatos egyenlővé tétele így nem tudta kivédeni a katolikus fél döntő előnyét, a császárság fennmaradását; az evangélikusok számára gyorsan egyértelművé vált, hogy az 1648. évi békeszerződésben rögzített valamennyi jogi biztosíték ellenére a katolikus fél meghatározó előnyöket őrzött meg. Sőt Haug-Moritz asszony továbbá meggyőzően mutat rá arra is, hogy ebben a helyzetben rejtett a döntő oka annak, hogy a protestánsok nagyobb arányban voltak jelen a birodalmi publicisztikában, ami a német politikai irodalom feltűnő jelensége. Ehhez járultak még azok az egyértelmű előnyök, amelyeket a katolikus császári udvar a birodalomból jövő katolikusok számára kínált.

Ezzel azonban a bécsi udvar által megtestesült Habsburg Monarchia belső struktúrája visszahatott a birodalomra.¹⁹ A Habsburg császár ugyanis — Magyarországot kivéve — „domesztikálta” és katolizálta az örökös tartományok rendjeit, de nem távolította el őket. Ezek továbbra is jelentős szerepet játszottak, nem utolsósorban mint a császári hitel garantálói. A bécsi udvar főurainak nemcsak földbirtokai, de palotái is a koronatarományokban, ill. fővárosaikban voltak: Prágában, Brünmben, Boroszlóban, Linzben, Grazban vagy Ljubljánában és a rendek között e helyeken szerepeltek. Hitelük ismételen elengedhetetlen volt az alakuló Monarchia messze kiható politikája számára. A birodalomban tisztán rendi alapon kormányzó császár tehát a Csehország és Morvaország számára kiadott „Verneuerte Landesordnungen” (Megújított Tartományi Rendelkezősek) szellemében nem volt teljesen abszolutista uralkodó. A bécsi udvar uralkodási stílusát rendileg biztosított félabzolutizmusnak lehetne nevezni, amelyet az udvari társaság, a növekvő bürokrácia és a hangsúlyozott katolikusság tartott össze.²⁰ Megkockázatom azt a tételt, hogy az örökös tartományok rendjei által biztosított hitelen kívül az Udvari Birodalmi Tanács védő funkciója előnyös volt a német tartományi rendek számá-

ra az örökös tartományok rendszerének megőrzése érdekében. Nem szabad lebecsülni a kétféle császári szerep közül a birodalom fejének befolyását az osztrák örökös tartományok belső struktúrája érdekében.

Természetesen a felvázolt események a magyar történelemre is hatást gyakoroltak, ahogy a magyar történelem nemcsak az osztrák örökös tartományok, de a birodalom számára is fontos volt. I. Lipót, miután helyzetét az örökös tartományokban megszilárdította, hivatalnokai, helytartói és tábornokai útján megpróbálta a magyar viszonyokat a pacifikált és katolizált örökös tartományok mintájára mintegy a vesztfáliai békének a birodalmi tartományokra vonatkozó területi intézkedései szellemében alakítani. I. Lipót Magyarországon Ausztria újabb koronartományát látta, az örökös tartományok macacssága ugyanis innen új impulzusokat kaphatott. Egy ugyanilyen összehasonlítás a birodalom szerkezetével mint egészszel, nem felelt meg neki. De az abszolutisztikus kurzus Magyarországon erős, túlnyomóan arisztokrata ellenzékkel találta magát szembe, melynek ellenálló erejét a császári erők csak az 1711. évi szatmári kompromisszumos békével tudták visszazorítani. Ennek az volt az ára, hogy lemondtak Magyarország katolikus térítéséről és tartománnyá tételéről, ami megtartotta a rendek erős pozícióját és az egyértelmű távolságot a bécsi udvar csábító hatásától, a maga összes előnyeivel és hátrányaival. Magyarország helyzete a Habsburg birtokok rendszerében közelibb volt, mint a birodalomé, de távolabbi, mint az osztrák—cseh örökös tartományoké. Biztos, hogy a bécsi udvar Magyarországot és a birodalmat nem párhuzamosan tekintette. Érdekes lenne azonban azt megvizsgálni, mennyiben hatott egymásra a birodalmi és a magyar politika — ugyanis ugyanazon körből származó férfiakról van szó, akik végül is mindkettő felől döntöttek. A rendek ügyének teljes győzelme Magyarországon valószínűleg hatással volt az osztrák—cseh örökös tartományokra. Nehezen megválaszolandó az a kérdés, mennyire határozták meg végül is I. József önmérsékletét a Pálffy Sándorral folytatott tárgyalásain a birodalomban szerzett tapasztalatok. Magyarország vallási nyitottságának nem volt párja a többi örökös tartományban, annál inkább a birodalomban, jöllehet a magyar mágnások szerepe ismételten más volt, mint a német tartományuraké. A német és magyar nemeseeknek a bécsi udvarhoz való viszonyulását is érdemes lenne következetesen összehasonlítani.

A Habsburgok uralmát tehát egy ellipszisként lehetne tekinteni, középpontban az örökös tartományokkal és a birodalommal, amiben 1648 óta a súlypontok fokozatosan az örökös tartományokra tevődtek át — de az osztrák—cseh örökös tartományokat is uralmi központként lehetne tekinteni, amely körül Magyarország, az osztrák Itália, az osztrák Németalföld és a birodalom külső állásai csoportosulnak. Főleg Magyarországon és a birodalomban a rendi gyűlések jelentős szerepet játszottak. Ha 1648-ban Magyarország helyzete nyitottabb volt, mint a birodalomé, úgy 1700 után Magyarország jelentősége a bécsi udvar számára nemcsak kézenfekvőbb volt, mint a birodalomé, hanem külön szerepe ellenére időközben a többi örökös tartomány jellegéhez is közelebb került, mint a választói, a monarchia-birodalom. Hogy mindkettő — mind Magyarország, mind pedig a birodalom — legalábbis indirekt módon mindig kölcsönösen hatottak egymásra, ez kézenfekvő.

Mindkettő azonban a bécsi udvar hangsúlyozott katolikusságának szívó hatása alatt állt. Bécs a birodalmi csoportosulásokat gyakran különböztette meg „jóindulatú” vagy „rosszindulatú” jelzőkkel, amelynek során az első jellemző jegy a vallási hovatartozás volt. A német protestantizmus viszonylagos gyengesége megengedte ezt — jelentette ez

egyrészt az evangélikusok csökkent esélyeit a császári udvarban, másrészt Bécsben is lehetetlenné tette azt, hogy az evangélikusok között fokozatosan császári párthíveket toborozzanak. Az 1700 után kibontakozó megannyi vallási viszály gyakran a fejedelmek és az urak katolikus hitre történt áttérésével állt összefüggésben, és ezek kapcsolatot teremtettek a fejedelmi, most már katolikus felekezeti abszolutizmus és a bécsi politika között, amely kapcsolat gyakran nagyon megterhelővé válhatott Bécs számára.²¹ A protestánsok körében ezért ismételten jellegzetes fenyegetettségi érzés bukkant fel — a választófejedelmi tanácsban bekövetkezett fejlődés ezt jól illusztrálhatja.

A 16. században két ízben fenyegetett a protestáns többség veszélye, most viszont Hannovernek választófejedelemséggé történt felemelkedése ellenére reménytelen kisebbségben voltak. 1685-ben a pfalzi választófejedelemségben a neuburgi katolikus dinasztia következett, 1697-ben Frigyes Ágost szász választó, a Corpus Evangelicorum vezére tért át a katolikus vallásra, hogy a lengyel királyi trónra jelöltségét előkészítse. A 18. században hét katolikus és két protestáns választófejedelem állt egymással szemben.

Ezek a tendenciák alkalmasak voltak arra, hogy újra védekezésre kényszerítsék a protestánsokat, akik egyes rekatolizált tartományurak valláspolitikáját mint vallási túlkapásokat tekintették, melyeket Bécs fedezett, ahol persze maguk is jól érzelték, mennyire ártottak az udvarnak olyan túlkapások, mikor pl. a salzburgi érsek elűzte a protestánsokat.²² Ennélfogva a protestáns szolidaritás és bizalmatlanság a katolikus osztrák politikával szemben Németországban ismét tért hódított. Egyetlen komolyan veendő ellensúly egyedül Brandenburg-Poroszország maradt, mellette Anglia-Hannover és Dánia is másodlagos szerepet játszott. Brandenburg-Poroszország ügyesen használta ki a vesztfáliai békét, Észak-Németország hegemon hatalommá emelkedett. Ausztria teljesen felismerte a veszélyt és a 17. század vége óta igyekezett a hannoveri választófejedelemséget támogatni, noha nem minden fenntartás nélkül. Úgyhogy Hannover Észak-Németországban a császári politika ideiglenes „ifjabb partnerévé” vált. Hamarosan kirajzolódtott azonban, hogy Brandenburg-Poroszországnak mint Észak-Németország urának, a német protestánsok szószólójának és Ausztria ellenlábásának a szerepe a birodalmi politikában kulcspozícióhoz vezetett. A vallási kérdés, amely a vesztfáliai békével látszólag lecsendesedett, következképp napirenden maradt.

A vallási kérdés megkönnyítette Brandenburg-Poroszország felemelkedését, amely egyre inkább latens nagyhatalmi szerepben jutott kifejezésre. I. Frigyes Vilmos, a katonakirály összpontosítása a hadseregre és a bürokráciára, lemondása Bécs javára az udvari konkurenciáról Brandenburg-Poroszországot később teljesen az arisztokrata udvari jellegű katolikus Béccsel ellentétes modellé tette.²³ Komoly vetélytárs, több, a birodalomban már nem volt. A pfalzi választófejedelemséget a vesztfáliai békében kettéosztották, és 1685 óta katolikus dinasztia uralma alatt állt; Szászországot Brandenburg már a 17. században túlszárnyalta, Bajorországnak végképp el kellett temetnie ambícióit a spanyol örökösödési háborúban, az 1710 óta Nagy-Britanniával perszonalunióban álló hannoveri választófejedelemséget pedig a brit világhatalmi politika követeléseit túlságosan igénybe vették, amely egyre inkább prioritást élvezett. A császár számára állandóan bizonyos problémát jelentett, hogy behatoljon a német területek regionális uralmi övezeteibe. Poroszország azonban most már kétségtelen vezető szerepet vívott ki magának Észak-Németországban, s egyre inkább kezdte onnan kiszorítani Ausztriát, még ha Poroszország fenyegető túlsúlyával szemben néhány északnémet fejedelem éppenséggel Bécsben keresett magának támaszt, mindenekelőtt az északnémet püspökségek.

1740-ben azután a megváltozott helyzet nyilvánvalóvá vált. Nagy Frigyes új porosz politikája olyan helyzetben kereste az összeütközést a Habsburg Monarchiával, amikor az ősi férfi ágon kihalt Habsburg-ház egy utód dinasztiával történő felváltása nyílt kérdés volt, s még nem szerezte meg az új Habsburg-Lotharingiai-ház a császári méltóságot. A porosz megelőző csapás 1740-ben amilyen brutális, olyan zseniális is volt. Szilézia nemcsak igen gazdag tartomány volt, mely katonailag közvetlenül nemcsak a brandenburgi központi területeket fenyegette, hanem a birodalomban a Habsburg befolyás nagy jelentőségű sarkköve is volt, egyfajta ujj, amely Észak-Németország felé mutatott. Szilézia elfoglalása és megtartása súlyosan megrázta Ausztria birodalmi helyzetét, megakadályozta a Habsburg-Lotharingiai császárválasztást, s megerősítette Poroszországot mint Észak-Németország urát és most már mint európai nagyhatalmat is. Ausztria veresége eklatáns volt, a katonai-bürokratikus Poroszország fölénye az udvari, arisztokratikus Béccsel szemben egyértelmű kifejezést nyert. A következő lépés a Wittelsbach VII. Károly császársága, amivel figyelmen kívül hagyták az új Habsburg-Lotharingiai-dinasztia igényeit.²⁴

De éppen a bajor kísérlet, amely túl későn jött a Wittelsbachok számára, mutatta meg az osztrák pozíció erejét. A Wittelsbach trónkövetelő, hasonlóképpen szász sógora, I. József leányainak férjeiként igyekeztek megszerezni az állítólagos csödtömegeből az örökös tartományok egy részét. A csapás, amely mindenekelőtt a cseh területek ellen irányult, megtört a Monarchia ellenálló erején, ezek a nőági örökösödésen túl is elfogadták a Monarchia dinasztikusan legitimizált, rendileg és nemzetközileg biztosított egységét, persze rendi struktúrájuk garantálása mellett.

Így 1740-ben nemcsak az új nagyhatalom, Poroszország erősödött meg, hanem a valamivel régebbi Ausztria is kiállta a tűzpróbát. Ezzel azonban Wittelsbach VII. Károly császársága is kudarcra volt ítélve. A bajor császárnak sohasem sikerült önálló pozíció: kivívnia. Jóllehet legitim megválasztása nem volt kétségbevonható, amint arra Bécs kísérletet tett, de a birodalmi szervezet nagy része várakozó álláspontra helyezkedett. Kiderült, hogy a Habsburg-klientéla nem egy absztrakt császárhoz, hanem a konkrét Ausztriai Házhöz kötődött. Így halt meg 1745-ben VII. Károly mint Franciaország kitarthatója és a porosz politika védenca és eszköze, midőn saját, éppen az ellenség által felszabadított fővárosába visszatért.

A Wittelsbach-császár sakkfigurává vált és egyáltalában nem volt abban a helyzetben, hogy az egymással szemben álló nagyhatalmak között eljátssza a döntőbíró szerepét. Egyértelmű volt, hogy a birodalom vezetőjének egy Habsburgnak kellett lennie — vagy ne legyen senki sem. Egy evangélikus császárságra vonatkozó tervek pedig periferikusak voltak.²⁵ Ausztria örökösnoje, Mária Terézia a háborút a legelőkelőbb cím birtokosaként, Csehország és Magyarország királynőjeként harcolta végig. De ezzel nyilvánvalóvá váltak nagyhatalmi helyzetének igazi alapjai. Ez ismét következményeket kellett, hogy maga után vonjon. Már 1745-ben sikerrel tudták keresztülvinni a korábban VII. Károly ellenében alulmaradt fejedelmi férj, Ferenc Lotharingiai herceg, Toscana nagyhercege császárjelöltségét.²⁶

I. Ferenc azonban ott próbálta folytatni, ahol 1740-ben abbahagyták — de ez már egyáltalában nem volt egészen ugyanaz a helyzet. Egyrészt Nagy Frigyes Poroszországa 1763-ig folytonos nyomás alatt tartotta Ausztriát, 1756-tól újra háborúval — azok a tervek, miszerint 1751—1755 között a Habsburg-Lotharingiai-dinasztia helyzetét II. József királlyá választásával biztosítsák,²⁷ meghiúsultak. A hétéves háború nemcsak nyugta-

lanságot okozott a birodalomban, de ismét gyengítette a császár helyzetét, főleg Észak-Németországban. Utána pedig I. Ferenc császár birodalmi politikája egészen egyértelműen Mária Terézia árnyékában állt, azaz az örökös tartományok érdekeivel háttérben, és pedig oly mértékben, amilyenben soha azelőtt. Birodalmi politikájának érdekében I. Ferenc császár nem rendelkezett saját mozgástérrel, még ha a birodalmi szervek továbbra is ugyanúgy működtek, mint VI. Károly idején, miután Münchennek ki kellett szolgáltatnia a birodalmi aktákat — Bécs egyébként a Wittelsbach-császár részére az ő aktáinak kiadását folyton megtagadta. A politikai kezdeményezések azonban kizárólag Mária Teréziától indultak ki. Ezek azok az események, amelyeket lényegében véve nem kutattak. Ezekben nemcsak a császár alárendelt, kielégítetlen szerepe felesége oldalán jut kifejezésre, hanem a Habsburg örökös tartományokbeli és nagyhatalmi politika teljesen egyértelművé vált fölérendeltsége is; a Monarchia előnyt élvezett a birodalommal szemben. Reformintézkedésekre került sor mindenekelőtt a központi hatóságok körében²⁸ és a felvilágosult eszmék behatolására, de a császárné bizonyára nem kérdőjelezte meg a vezető csoportokkal való alapvető konszenzust, sem az osztrák—cseh udvari arisztokráciával, amelyet persze kényszerkölcsönökkel a háborúk finanszírozása érdekében erősen fizetésre kötelezett, sem pedig a magyar főurakkal. A külső nyomás, amely a német dualizmus jegyében alakult ki, kétségkívül kedvezett a császárné fejedelmi abszolútizmusával szemben álló ellenzéknek — az örökös tartományok problémái azonban egyértelműen az előtérben maradtak. Igen figyelemreméltó módon azonban éppen Mária Terézia érezte a lelke mélyén, mit jelentett a Német-Római Birodalomban tisztelt császári méltóság által biztosított legitimitáció hiánya az örökös tartományokbeli helyzetére nézve, teljesen eltekintve attól, milyen szerepe volt a dinasztianak az európai nagyhatalmak családiag meghatározott rendszerében.²⁹ A császári méltóság hosszú időn át történt birtoklása azt eredményezte, hogy a császári cím azokon a területeken is presztízskölcsönzővé vált, ahol annak államjogilag nem volt hatása, mint pl. Magyarországon.

Még ha a birodalmi politikát a hagyományos stílusban folytatták is, és újra kezdett hátkonnyá válni, most keményen beleütközött a német dualizmus problémájába. Az újonnan létrejött nagyhatalom, Poroszország a Birodalmi Udvari Tanács politikájával is szembehelyezkedett, megerősítette saját felekezeti polarizáló törekvéseit, s megpróbálta az evangélikus rendeket maga köré gyűjteni;³⁰ Poroszország a birodalmi adók garantálásával néhány északnémet területet szilárdan a maga oldalára állított. Ezzel azonban felerősödtek a Németország kettéosztására irányuló tendenciák, sőt ezek, a szövetségek 1756. évi felbomlásával, újabb impulzusokat kaptak.³¹ Ekkor a régi ellenfelek, Ausztria és Franciaország délen egyezkedtek, Poroszország és Nagy-Britannia-Hannover pedig északon — ez azt jelentette, hogy Ausztria délen megszilárdította uralmát, még ha Franciaország, úgy mint régen, most is ügyelt nyugati határaitra. A délnémet fejedelmek cselekvési mozgástere azonban majdnem teljesen összeomlott; ezek most már nem tudták Bécsset és Versailles-t egymás ellen kijátszani. Ebből kifolyólag sikerült a császári birodalmi politikának Dél-Németországban 1756 után döntő előnyökhöz jutni — ennek ára volt a fokozatos visszavonulás északról, mivel Hannover mint a császárság juniorpartnere és Poroszország ellenfele most már nem a régi szerepet játszotta, mint a császár ifjabb partnere és Poroszország ellenlábasa. Poroszország vezetőhatalmi szerepe így megszilárdult. Természetesen megvoltak továbbra is a versengési övezetek, mindenekelőtt a katolikus Vesztfália volt az Ausztria és Poroszország közötti összeütközések színtere, amelyek pl. a püspökválasztásokon jutottak kifejezésre. Másrészt Poroszország Brandenburg-Ansbach Hohenzollern fejedelemségekkel délen hídfőállást épített ki.³²

II. (Nagy) Frigyes felismerte a helyzetet és elődeinek nyomdokain egyre aktívabb birodalmi politikát folytatott, amely a birodalom protestáns fejedelemségeiben felhasználta a dinasztikus kapcsolatokat — ez a vallás iránt viszonylag közömbös porosz királynak azzal vált a hasznára, hogy evangélikus klientélát vont össze maga körül. Poroszország Ausztria-ellenes nagyhatalmi politikájának volt egy eddig alig figyelemre méltított jellegzetesen birodalmi politikai összetevője is. II. Frigyes a birodalomban lett Ausztria legjelentősebb ellenfele — Aretin szerint az „ellencsászára”. Frigyes mindazonáltal nem akart császár lenni, még ha az osztrák követ, Belgioso Frigyesnek saját evangélikus egyházáról tett frivol megjegyzéseiből egy ízben azt a következtetést vonta is le, hogy a porosz konvertálni akart — ezt a követ csak a porosz császárjelöltség előjátékaként foghatta fel.

Az 1763. évi békekötés azután végre meghozta a Habsburg-Lotharingiai-ház számára a régóta várt dinasztikus biztosítékot 1764-ben József főhercegnek római királlyá választásával. Már 1765-ben, azaz viszonylag gyorsan, II. József apja váratlan korai halálával császár lett.³³ Mária Terézia féktelenül utánatolakodó fiát az örökös tartományok társuralkodójának szerepével próbálta meg kártalanítani, miközben II. József császárságát nem vonhatta kétségbe. II. József belevetette magát a birodalmi ügyekbe, hogy túllépjen a pusztai birodalmi adminisztráción; tervei jóval messzebbre jutottak, mint amikor valaha I. Ferenc a birodalmi politikával foglalkozott.³⁴ Bár a császárné megtartotta kezében a közpolitika gyepölőjét, de József nem József lett volna, ha saját hatáskörében nem próbált volna új szempontokat felvetni. A császár kitűnő képzést kapott a birodalmi alkotmányról, s azonnal felismerte, hogy a birodalom mindenekelőtt jogi rendszer volt, és hogy a birodalmi szervezetre való befolyást a birodalmi törvényszékek feletti megerősített uralommal lehetett elérni. Egy birodalmi jogreform a császár hatalmi helyzetét kellett, hogy megszilárdítsa. A Birodalmi Udvari Tanáccsal kezdte, melyet a császári birodalmi politika hatékony eszközévé tett. A Legfelsőbb Birodalmi Törvényszéknél 1767-ben tett nagy vizitációja, amelyet a fiatal császár hozott lendületbe, kísérletet tett arra, hogy a Birodalmi Udvari Tanáccsal versengő második legfőbb birodalmi törvényszéken is megszilárdítsa a császári befolyást. A Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék szintén a császár birodalmi politikájának fontos eszköze kellett, hogy legyen — II. József a birodalom érdekében világosan felismerte az igazságszolgáltatás központi jelentőségét. Nemsokára azonban heves ellenzékkel találta magát szemben, a rendek félték a császári beavatkozástól. Végül ugyan megtörtént a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék reformja, nagyobb lett a hatékonyság, de semmiképpen sem a remélt megerősödött császári befolyás. 1776-ban II. József csalódottan visszavonult.³⁵

Már itt megmutatkozott a birodalmi alkotmányba történt megerősödött császári beavatkozás. A jozefinista politika nem adta föl — még ha a császári lehetőségek korlátai egyértelműek lettek is. Ismeretes, mennyire hatott II. Józsefre példaképe, II. Frigyes porosz király. Ez persze megfelelt a császár elvi hajlamainak is, ti. hajlott arra, hogy a dolgokat elvont-elméleti szempontból lássa, és gyakran kevés érzéke volt a történelmileg kialakult hagyományok és az emberek mentalitásában gyökerező irracionális dolgok iránt. Ez meglehetősen jellemző az örökös tartományokkal kapcsolatos politikájára. Erich Wangermann néhány évvel ezelőtt rámutatott elvontan nivelláló és racionalizáló gondolkodásának az arisztokrata bécsi udvar hagyományos alapstruktúráival történő összeütközésére, amely a császárt végül két olyan jellegzetesen felvilágosult személlyel is szembeállította, mint Pergen és Kaunitz.³⁶

II. Józsefnek, „az állameszme Loyolai Ignácá”-nak különösen kevés érzéke volt a birodalom és abban a Habsburg befolyás ősi játékszabályai iránt. Ez a probléma már Má-

ria Terézia esetében is jelentkezett. Problematikusabb volt az, hogy csekély érdeklődést mutatott a délnyugat-németországi hagyományos osztrák párthívek iránt, mint a császári koronának „bolondsipka”ként történt pongyola megnevezése.³⁷ II. József lemondott kezdeti birodalmi reformpolitikájáról — a „birodalmi reform” kifejezés tulajdonképpen 18. századvégi jelszó és (lényegében) „Frigyes-féle” birodalmi politikát folytatott. Mária Terézia sohasem heverte ki Szilézia elvesztését, József ezt Bajorország megszerzésével próbálta kompenzálni. A koncepció egyszerű volt: csere Belgiummal, amely ugyan tökéletpontként és csapatokat verbuváló területként fontos volt, de messze volt és bele volt keverve Nyugat-Európa konfliktusmezőibe. Bajorország ellenben területrendezést, megerősített pozíciót jelentett Dél-Németországban, miközben a Pfalz-Wittelsbach Károly Tivadart, Bajorország örökösét a királyi méltósággal járó rajnai állam reménye lelkesítette. A csere terve azonban alkalmas volt arra, hogy szétzúzza a birodalmi szervezetet, amibe József hidegvérűen bele is törődött — mindazonáltal ebben egy további fontos tényt ismert föl. A birodalmi alkotmány a német dualizmus jegyében Ausztriának mint versengő nagyhatalomnak jóval kisebb mozgásteret hagyott, mint a konkurens nagyhatalomnak, mert Ausztria császári kötelességei révén sokkal erősebben le volt kötelezve. József azonban kétszer is csődöt mondott a bajor cseretervvel: 1778–79-ben és újra 1785–86-ban, másodsor már egyeduralgoként. Egy taktikai balszerencse mindkét-szer megkönnyítette a porosz politika számára, hogy a birodalmat a császár ellen mozgósítsa, sőt másodsor egy „fejedelmi szövetség” formájában. Az utóbbit II. Frigyes felhasználta céljainak érdekében, jóllehet a többi partner esetében a császár kalandorpolitikájának kritikája a reformok utáni vágygal, azaz a birodalmi szervezet megmentésével kapcsolódott össze. II. József súlyos vereséget szenvedett, amely a dualizmus jegyében ismét Poroszország taktikai előnyeit erősítette meg.³⁸ Érdekes módon abból, hogy egyike a vezető „birodalmi reformereknek” a fejedelmi szövetség tagjai közül, Károly Ágost weimari herceg a reformok mellett foglalt állást, nőtt ki később az ő magyar királyi jelölése.³⁹

Az örökös tartományok helyzete Józsefnél egyértelműen ismét elsőbbséget élvezett. Ez egyházpolitikájában is megmutatkozott — a közös püspöki érdekek ellenére rendkívül elutasító volt a birodalmi egyházzal szemben: a birodalom számos kisebb prelátságával nem törődött, nem foglalkozott a salzburgi cseretervvel, amely szerint az érseket Lüttichbe kellett volna áthelyezni, és főleg nem foglalkozott a passauai egyházmegye leváltatásával, amikor II. József a passauai hercegek, gróf Leopold Ernst Firmian halála után 1782-ben egy váratlan akció keretében az örökös tartományi területet, az egyházmegye területének túlnyomó részét elvonta Passautól és egy új belső-ausztriai egyházmegyei rendnek vetette alá.⁴⁰ Ez egy birodalmi fejedelemmel történt nyíltan gorbma bánásmódot jelentett, aki azonnal mozgósította társait.

A jozefinista politikának azonban volt még egy másik oldala is. Ahogy a császár világosan felismerte a Monarchia nyomasztó problémáit, úgy megérthette azt is, hogy az egyházi államok és a kis világi territoriumok mint a császár hívei egyértelműen elaggó erőket képviseltek, amelyek állandóan veszítettek jelentőségükből és számos esetben strukturális okokból erősen el voltak adósodva. Az osztrák-cseh arisztokráciával, a Monarchia tartóoszlopaival összehasonlítva, amely a majorsági gazdálkodás vagy egy gazdaságilag jól kiépített földesúri birtoklás feltételei között meglehetősen jól élt, a megkövült agrárviszonyok és a birodalomtól közvetlenül függő egzisztencia terhei a birodalom kis urainak nagy része számára már nem bizonyultak elviselhetőnek.⁴¹ A klientélához kötődés a birodalomban ekképp fék volt, alapjában véve súlyosabb, mint a mo-

dernebbül gazdálkodó arisztokrácia a Monarchiában. Egy meghatározó reform ügyének azonban egyik pártot sem lehetett megnyerni. Minden ellenvetés ellenére azt lehet mondani, hogy II. József halálával elszállt a birodalmi szervezet megújításának utolsó reménye. Mindazonáltal a császár „birodalmi reformokat” célzó kezdeményezései végül is szilárd örökös tartományi érdekpolitikává alakultak át.

A francia forradalommal való harcra Németország elavult rendi világa már képtelen volt.⁴² Ausztria kezdeti habozás után elszánt védekezés mellett határozta el magát, amelynek során a Poroszországgal való régi versengést a közös forradalomellenesség ugyan áthidalta, amelyet azonban a Lengyelország felosztásait illető vetélkedés ismét kiélezett. II. Ferenc császár szakítása a felvilágosult-reformer törekvésekkel, a következetes forradalomellenesség, amelynek során azonban a felvilágosult tendenciák a Birodalmi Udvari Tanácsban mindamelllett meglehetősen sokáig éltek tovább, megfelelt a bécsi udvar és az őt uraló udvari arisztokrácia hagyományainak. Ennélfogva éppenséggel logikus következmény lenne az anakronisztikussá vált birodalmi alkotmány fenntartása. Az osztrák politika azonban éppen ezt semmiképpen sem tette meg fenntartás nélkül. A Bajorországgal szembeni régi expanziós tervek végigkísérték és terhére voltak az 1793-ban megüzent birodalmi háborúnak, amely a Monarchia elleni 1792. évi francia hadüzenetet követte. A császári hadsereg Dél-Németországban állomásozott és ott a császári hatalmat fitogtatta, úgy, ahogy azt a harmincéves háború napjai óta nem tapasztalták, de a forradalommal és következményeként létrejött belső viszályokkal szembeni hatékony védelem mégis súlyos pénzügyi terheket jelentett, melyekre éppen a Habsburgok kiszámlái klientélája már nem volt képes — itt mindenekelőtt ennek a klientélának az összeomlása volt készülőben. A császári hadsereg a közepes nagyságú államok számára is súlyos terhet jelentett, ezek azonban ezt mégis jobban ki tudták védeni — másrészt fennmaradását addig a pontig megőrizte, ahol a köztársaság egyre kompromisszumkésebb lett. Az osztrákok azonban nem kedveltették meg magukat — ezzel előkészítették az utat a francia szövetségi tervek számára — a közepes nagyságú államokkal, amelyek az 1756 (renversement des alliances) előtti hagyományhoz kapcsolódtak. Ausztria háborús politikája a másik oldalon konzerválta a helyzetet az örökös tartományokban és véglegesen befagyasztotta a jozefinista reformokat.⁴³

Poroszország 1795-ben a bázeli békében kilépett a háborúból és ezzel gyakorlatilag a birodalmi szervezet iránti szolidaritást is felmondta — egész Észak-Németországot saját, a Franciaország által garantált semlegességi zónájába vonta.⁴⁴ Észak a háborútól gyötört Dél számára egyfajta ígéret földje lett, amely akkoriban megteremtette a feltételeket a német klasszika tüneményes fellendülése számára. Poroszország egyértelmű lépéseket tett az osztrák politikával szemben és Bécs rámenős vonalvezetését a délnémet államok körében tetemesen lejáratva. Ezek igen rossz előjelek voltak a császári katonai hatalom gyakorlása szempontjából Dél-Németországban. Ez meggátolta a zendüléseket, de egyértelmű ellentétben állt a bécsi politika koncepciótlanságával. Így nem meglepő, hogy a direktórium és Napóleon révén mérséklődött forradalom jegyében a nagyobb délnémet államok végül is a Franciaországgal való kiegyezést keresték. Ausztria ellenben az előterep megszállásával határain belül biztosította a régi rend fenntartását.

Az új évszázaddal azonban az osztrák pozíció Németországban fokozatosan összeomlott. Ez a bécsi állam irányítóinak, Cobenzlnek és Colloredonak a tehetségtelenségével függött össze; a császár már 1797–98-ban titokban kénytelen volt feladni a Rajna bal partját és katasztrofális vereségeket követően az 1801. évi lunéville-i békében véglegesen el kellett fogadnia ezt a leválasztást és olyan kompenzációkba kellett belenyugodnia,⁴⁵

amelyeket 1803-ban a Reichsdeputationshauptschlussban rögzítettek, és mind klientélájának rovására mentek: a birodalmi egyház és a birodalmi városok többnyire eltűntek.⁴⁶ Sőt, a birodalmi szervezetet újjáalakították anélkül, hogy a császár Napóleon és Oroszország mellett ebbe komolyan beleszólhatott volna. Amikor Ausztria 1805-ben szembeszállt Napóleonnal, megtörtént a második tisztogatás: eltűntek a birodalmi grófok, az új fejedelmek és a birodalmi városok maradványai.⁴⁷ Ezt megelőzően azonban a délnémet középállamok Napóleon pártjára álltak és vele együtt Ausztria ellen vonultak, úgy hogy Bécsben egyenesen a választófejedelmek lázadásáról beszéltek.

Ezzel azonban ütött az ősi birodalom és a Habsburg uralom órája. Ezt már 1804-ben jelezte az, amikor Napóleon felvette a franciák császára címet és egyúttal fenyegető gesztusokat tett a birodalmi szervezet felé. Néhányan, mint pl. a mainzi választófejedelelem-főkancellár és érsek, Dahlberg akkoriban úgy vélték, hogy Napóleon megújítja a birodalmi struktúrát.⁴⁸ Az új francia császárság mindenestre 1804-ben Ausztriát nemcsak az európai dinasztiák együttesében, hanem a birodalmi szervezeten belüli legitimitációjában is fokozott versengési nyomás alá helyezte. Bécs akkor saját császári méltóságának kihirdetésével reagált. Az államkancellária érvelései itt nem követhetők nyomon — ezek a nehézségek az új méltóság meggyökereztetését illetően jelentősek voltak. A magyarországi és galíciai császári méltóság gondolatáról már esett szó. Ez lett volna a logikus következmény és a helyes birodalmi-jogi megoldás, mivel az osztrák és a cseh örökös tartományok a birodalmi szervezethez tartoztak. Ezekre nem lehetett semmiféle, a birodaloméval versengő császári méltóságot alapozni. De egy magyar-galíciai császári cím is jelentős eltávolodást jelentett volna a birodalomtól és Németországtól, sőt annak a semmibevételét is jelentette volna, hogy Ausztria a Habsburg államszövetség központi területe volt; ezen felül mindenekelőtt II. József idején már nemzetközi jogi intézkedéseket foganatosítottak, amelyek a fennálló birodalmi szervezet ellenére egyértelműen Ausztriát tartották a Monarchia központi területének — új öntudat, de hangsúlyozott különállás kifejeződéseként. A szakvéleményekben is ismételten utalás történt a Habsburg Monarchia érdekében a császári méltósághoz történő kapcsolódásra, ez pedig Bécshez és Ausztriához kötődött. Egy magyar-galíciai császári cím bizonyára mind az örökös tartományokra, mind pedig a birodalomra meglepően és eltávolítóan hatott volna. Így került sor Bécsben az osztrák császárság forradalmi aktusára, melynek meggyökereztetését tudatosan függőben hagyták, amely azonban nevével és címével mégis megkérdőjelezte a birodalmi szervezet integritását. Alapjában 1805–06 fordulóján a Napóleon kegyéből királyok és nagyhercegek csupán a birodalom fejét utánozták, amikor uralkodói címekkel a birodalmi struktúra felrobbantását előkészítették. A császári korona lételele II. Ferenc, most már I. Ferenc osztrák császár által 1806. augusztus 6-án Napóleon nyomására ismét csupán logikus következmény volt.⁴⁹

Eleinte úgy tűnt, mintha Ausztria visszavonult volna Németországból — meg is fosztották a birodalomba beleékelődő területeitől, Tiroltól és Elő-Ausztriától, visszavetették az Inn-Salzach vonalra, kiszorulva Németországból. A birodalom egykori központi területei Napóleon protektorátusa alatt a Rajnai Szövetségben egyesültek⁵⁰ — a császári klientéla megmaradt részei többnyire beolvadtak a közepes nagyságú államokba. De Poroszország sem tudta a vélt úrt kitölteni, még egy északnémet egyesülés terveivel sem. Az 1806 őszen bekövetkezett katonai katasztrófa Poroszországot az Elba mögé vetette vissza és a Rajnai Szövetséget kiegészítette Szászországgal és más közép-német államokkal.

Az Ausztriai Ház számára ezzel megszűnt a császárság és az örökös tartományok közötti évszázadokon át tartó kettős szerep, de német pozíciójának árán. 1809-ben az osztr-

rák politika élén álló Stadion gróf kísérletet tett arra, hogy ezt a csapást még egyszer ki-
küszöbölje és csődöt mondott — de megőrizte Ausztria igényét arra, hogy a német
ügyekbe beleszóljon. Egyelőre azonban a Monarchia magára volt utalva, és egyértelmű
kontinuitásban fejlesztette ki konzervatív államiségét. A régi Európa élharcosa nem kö-
vette a Rajnai Szövetségben és Poroszországban foganatosított reformokat és lényegében
véve megmaradt a félbeszakított jozefinista reformoknál. Az 1813—15. évi katonai győze-
lem még megerősítette ezt a fejlődést. Ausztria azonban nem vonult ki Németországból;
a Német Szövetség mindenekelőtt Bécs számára kedvező, sőt bizonyos tekintetben sok-
kal kedvezőbb megoldást teremtett, mint amit az ősi birodalom nyújthatott. A konzoli-
dált német középállamok elismerésével, azaz a Németország irányában tett területrende-
zési tervek feladásával Ausztria mint fő hatalom a szövetségben belül döntő befolyással
rendelkezhetett. Azonban egyre világosabbá vált monarchiájának saját dinamikája,
mégha a napóleoni korszak idején véghez nem vitt reformjainak súlyos megter-
helésével — a Németországtól való eltávolodás további előfeltétele alakult ki; aminek
persze nem kellett volna kényszerűen bekövetkeznie.

Amikor a Németország és Ausztria közötti 18. századi kapcsolatokról esett szó, ebben
Magyarország állandóan jelen volt — mint a Monarchia fontos része közvetve mégis be-
folyásolta annak Németországhoz való viszonyát, éppenúgy, ahogy a császári pozíció a
birodalomban a Szent Istváni Korona országaira is visszahatott. Mindazonáltal nem an-
nak bizonyításáról volt szó, hogy Magyarország nemcsak 1989-ben osztozott a német
gondokban, hanem arról, hogy egy kis időszakban kimutassuk, mennyire sürgető a be-
szélgetés és együttműködés német és magyar történészek között.

(Fordította: Soós István)

Jegyzetek

- 1 Ez annak az előadásnak a szövege, amelyet 1989 szeptemberében az MTA Történettudományi Intézetében
Budapesten tartottam. Az idézetek a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des kaiserlichen
Hauses fondjaiból valók. A címetek lásd mindenekelőtt: *Volker Press*: Österreichisches Kaisertum und
Niederlegung der Reichskrone 1804/6. In: Zeitschr. f. Neuere Rechtsgesch.
- 2 *Volker Press*: Die Erblande und das Reich von Albrecht II. bis Karl VI. (1438—1740). In: Robert A. Kann/
Friedrich Prinz (Szerk.), Deutschland und Österreich. Wien/München 1980. 44—88.; *Uő*: Die kaiserliche
Stellung im Reich zwischen 1648 und 1740 — Versuch einer Neubewertung. In: Georg Schmidt
(Szerk.), Stände und Gesellschaft im Alten Reich. Stuttgart 1989. 51—80.
- 3 *Fritz Dickmann*: Der Westfälische Frieden. Münster, 1985.⁵
- 4 *Vö. V. Press*: Kaiserliche Stellung (lásd a 2. jegyzetet, különösen az 51—53.)
- 5 *Georg Mentz*: Johann Philipp von Schönborn, Kurfürst von Mainz, Bischof von Würzburg und Worms,
1605—1673. I—II. k. Jena, 1869—99; *Karl Wild*: Johann Philipp von Schönborn, genannt der deutsche
Salomo, ein Friedensfürst aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Heidelberg, 1896; *Friedhelm Jür-
gensmeyer*: Johann Philipp von Schönborn (1605—1673) und die römische Kurie. Mainz, 1977.
- 6 *Vö.*: *Thomas M. Barker*: Double Eagle and crescent. Vienna's second Turkish siege and its history. Set-
ting, Albany, 1967.
- 7 I. Józsefről lásd: *Karl Otmar Freiherr von Aretin*: Kaiser Joseph I. zwischen Kaisertradition und öster-
reichischer Großmachtpolitik. In: Historische Zeitschrift No. 215, 1972, 529—606, most átdolgozva is.
In: *Uő*: Das Reich. Friedensgarantie und europäisches Gleichgewicht. Stuttgart, 1986, 255—313.; *Char-
les Ingrao*: In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy. West Lafayette/Indiana,
1979.; *Volker Press*: Josef I. (1705—1711 — Kaiserpolitik zwischen Erblanden, Reich und Dynasty. In: R.
Melville, C. Scharf, M. Vogt und U. Wengenroth (Szerk.): Deutschland und Europa in der Neuzeit.
Festschrift f. Karl Otmar Frh. v. Aretin z. 65. Geburtstag, 1. Halbband. Stuttgart, 1988, 277—297.
- 8 *Klaus Müller*: Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden
(1648—1740). Bonn, 1976.

- 9 *Thomas Fellner—Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Erste Abt., 1—3. köt. Wien, 1907.; *Hubert Christoph Ehalt*: Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. München, 1980; *Robert J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy 1550—1700. Oxford, 1979. (németül 1986.); *Uő.*: The Austrian Habsburgs. The Dynasty as a Political Institution. In: A. G. Dickens (Szerk.): The courts of Europe. Politics, patronage and royalty, 1400—1800. London 1977.; *Völker Press*: The Habsburg Court as Center of the Imperial Government. In: The Journal of Modern History, No. 58. 1986. Supplement, 23—45.
- 10 Egyébként nem mindegyik érte el a birodalmi rendiséget. *Harry Schlip*: Die neuen Fürsten. Zur Erhebung in den Reichsfürstenstand und zur Aufnahme in den Reichsfürstenrat im 17. und 18. Jahrhundert. In: Völker Press—Dietmar Willoweit (Szerk.): Liechtenstein — Fürstliches Haus und staatliche Ordnung. Geschichtliche Grundlagen und moderne Perspektiven. Vaduz — Wien, 1988.² 249—292.; *Thomas Klein*: Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550—1806. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte, 122. 1986. 137—192.; *Völker Press*: Die Entstehung des Fürstentums Liechtenstein. In: Wolfgang Müller (Szerk.): Das Fürstentum Liechtenstein. Ein Landeskundliches Portrait. Bühl-Baden, 1981. 63—91.
- 11 *Hans Erich Feine*: Die Besetzung der Reichsbistümer vom Westfälischen Frieden bis zur Säkularisation 1648—1803. Stuttgart, 1921. Új kiadás: Amsterdam, 1964.
- 12 *Völker Press*: Patronat und Klientel im Heiligen Römischen Reich. In: Antoni Maczak (Szerk.): Klientel-System im Europa der Frühen Neuzeit. München, 1988. 19—46.
- 13 *Oswald von Gschliesser*: Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806. Wien, 1942.; *Wolfgang Sellert*: Über die Zuständigkeitsabgrenzung von Reichshofrat und Reichskammergericht, insbesondere in Strafsachen und Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit. Aalen, 1965.; *Uő.*: Prozeßgrundsätze und Stilus Curiae am Reichshofrat. Im Vergleich mit den gesetzlichen Grundlagen des reichskammergerichtlichen Verfahrens.
- 14 *Rudolf Smend*: Das Reichskammergericht. 1. köt.: Geschichte und Verfassung. Weimar, 1911.; *Sigrid Jahns*: Die Assessoren des Reichskammergerichts in Wetzlar. Wetzlar, 1985.; *Völker Press*: Das Reichskammergericht in der deutschen Geschichte. Wetzlar, 1987.
- 15 *Winfried Schulze*: Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1980.; *Uő.* (Szerk.) Aufstände, Revolten und Prozesse. Stuttgart, 1983.; *Werner Trofobach*: Bauernbewegungen im Wetterau-Vogelsberg-Gebiet 1648—1806. Fallstudien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich. Darmstadt-Marburg, 1985.; *Uő.*: Soziale Bewegung und politische Erfahrung. Bäuerlicher Protest in Hessen 1648—1806. Weingarten, 1987.
- 16 Legutóbb: *Ludwig Hammeryer*: Staatliche Herrschaftsordnung und altständische Repräsentation. In: Max Spindler—Andreas Kraus (Szerk.): Handbuch der Bayerischen Geschichte. 2. köt. München, 1988. 1236—1266. itt: az 1257—1266.
- 17 Újabban: *Anton Schindling*: Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständvertretung und Staatskunst im barocken Reich. Habil. Schrift. Würzburg, 1982. Kézirat; *Uő.*: The Development of the Eternal Diet in Regensburg. In: The Journal of modern history, Uo. 58., 1986. Supplement, 64—75.
- 18 *Gabriele Haug-Moritz*: Württembergischer Ständestaat und deutscher Dualismus. Ein Beitrag zur Geschichte des Reichsverbands in der Mitte des 18. Jahrhunderts. Diss. Gépírat. Tübingen, 1989. A mű a szűkebb tartománytörténeti problémákon túl az idevágó alapkérdéseket is tárgyalja.
- 19 *R. J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy.
- 20 A Bécsi udvarra vő. a 9. sz. jegyzetben idézett irodalmat.
- 21 Erre lásd Gabriele Haug-Moritznak a 18. sz. jegyzetben idézett disszertációját.
- 22 *Gerhard Florey*: Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731—32. Wien-Köln-Graz, 1977.; *Franz Ortner*: Reformation, katholische Reform und Gegenreformation im Erzstift Salzburg, 1981. 215—261.
- 23 *Carl Hinrichs*: Friedrich Wilhelm I., König in Preußen. Eine Biographie: Jugend und Aufstieg. Új kiadás: Darmstadt, 1974.; *Gerhard Oestreich*: Friedrich Wilhelm I. Preußischer Absolutismus, Merkantilismus, Militarismus. Göttingen, 1977.; *Heinz Kathe*: Der „Soldatenkönig“ Friedrich Wilhelm I., 1688—1740, König in Preußen. Eine Biographie. Berlin, 1976.
- 24 *Fritz Wagner*: Kaiser Karl VII. und die großen Mächte 1740—1745. Stuttgart, 1940.; *Andreas Kraus*: Bayern im Zeitalter des Absolutismus. In: Max Spindler—Andreas Kraus (Szerk.): Handbuch der bayerischen Geschichte. 2. köt. München, 1988.² 458—532., benne az 514—532.; *Völker Press*: Das wittelsbachische Kaisertum Karls VII. Voraussetzungen von Entstehung und Scheitern. In: Andreas Kraus (Szerk.): Land und Reich, Stamm und Nation. Probleme und Perspektiven bayerischer Geschichte. Fest-

- gabe für Max Spindler zum 90. Geburtstag. 2. köt. München, 1984. 201—234. *Peter Klaus Hartmann*: Karl Albrecht — Karl VII. Glücklicher Kurfürst — unglücklicher Kaiser. Regensburg, 1985. Rainer Koch—Patricia Stahl (Szerk.): Wahl und Krönung in Frankfurt am Main. Kaiser Karl VII. 1742—1745. I—II. köt. Frankfurt am Main, 1986.
- 25 *Heinz Duchhardt*: Protestantisches Kaisertum und altes Reich. Die Diskussion über die Konfession des Kaisers in Politik, Publizistik und Staatsrecht. Wiesbaden, 1977.
- 26 *Alois Schmid*: Bayern und die Kaiserwahl des Jahres 1745. In: Pankraz Fried—Walter Ziegler (Szerk.): Festschrift für Andreas Kraus zum 60. Geburtstag. Kallmünz, 1982. 257—276.
- 27 *Meinhard Olbrich*: Die Politik des Kurfürsten Karl Theodor von der Pfalz zwischen den Kriegen (1748—1756). Bonn, 1966. 123—189.; *David Baynes Horn*: The origins of the proposed election of a king of the Romans, 1748—1750. In: English Historical Review. No. 42. 1927. 361—370. *Reed Browning*: The Duke of Newcastle and the Imperial Election Plan, 1749—1754. In: Journal of British Studies, No. 7. 1967/68. 28—47.
- 28 *Friedrich Walter*: Die österreichische Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias. Wien, 1938. *Uő.* Die Theresianische Staatsreform von 1749. Wien, 1958.
- 29 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Ministerium des kaiserlichen Hauses.
- 30 *Erről: Volker Press*: Friedrich der Große als Reichspolitiker. In: Heinz Duchhardt (Szerk.): Friedrich der Große, Franken und das Reich. Köln-Wien-Graz, 1986. 25—56.
- 31 *Adolf Beer*: Die österreichische Politik in den Jahren 1755 und 1756. In: Historische Zeitschrift, No. 27. 1872. 282—373.; *Uő.*: Zur Geschichte des Jahres 1756. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte, No. 17. 1896. 109—160.; *Richard Waddington*: Louis XV et le renversement des alliances. Paris, 1896.; *Jakob Strieder*: Kritische Forschungen zur österreichischen Politik vom Aachener Frieden bis zum Beginn des Siebenjährigen Krieges. Leipzig, 1906.; *Otto Karl Ebbecke*: Frankreichs Politik gegenüber dem deutschen Reich in den Jahren 1748—1756.; Diss. Freiburg, 1931.
- 32 A birodalmi közigazgatás kései szakaszához alapvető: *Karl Omar Freiherr von Aretin*: Heiliges Römisches Reich 1776—1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität. I—II. köt. Wiesbaden, 1967.
- 33 II. Józsefőrl legűjabbban: *Timothy C. W. Blanning*: Joseph II and enlightened despotism. New York, 1971.; *Paul P. Bernard*: Joseph II. New York, 1968.; *Elisabeth Bradler-Rottmann*: Die Reformen Kaiser Josephs II. Göppingen, 1973.; *François Fejtő*: Joseph II. Kaiser und Revolutionär. Graz-Wien-Köln, 1987. ³ *Karl Gutkas*: Kaiser Joseph II. Eine Biographie. Wien-Darmstadt, 1989.; *Lorenz Mikoletzky*: Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten. Göttingen—Zürich—Frankfurt am Main, 1979.; *Volker Press*: Kaiser Joseph II. — Reformen oder Despot? In: Günter Vogler (Szerk.): Europäische Herrscher. Ihre Rolle bei der Gestaltung von Politik und Gesellschaft vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Weimar, 1988. 275—299. Továbbá a fontos gyűjteményes kötetek: Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst, Ausstellung Stift Melk. Wien, 1980. ³ Anna M. Drabek és mások (Szerk.) Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Wien, 1982.; Österreich im Zeitalter der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Wien, 1985.
- 34 *Erről K. O. Freiherr v. Aretin*: Heiliges Römisches Reich. Legűjabbban. *G. Haug-Moritz*: i. m.
- 35 *Rudolf Smend*: Das Reichskammergericht I: Geschichte und Verfassung. Weimar, 1911. Új kiadás: Aalen, 1965.; *Arnold Winkler*: Über die Visitationen des Reichskammergerichts und die von 1713 bis auf Joseph II. (1765) währenden Vorbereitungen zur letzten Visitation. Schulprogramm. Wien, 1907.; *Uő.*: „Kaiser und Reich“. Das Reichskammergericht zu Beginn der letzten Visitation des höchsten deutschen Reichsgerichts. Schulprogramm. Wien, 1906.; *Volker Press*: Das Reichskammergericht in der deutschen Geschichte. Wetzlar, 1987.
- 36 *Ernst Wangermann*: Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen. Wien—Frankfurt am Main — Zürich, 1966.
- 37 *Volker Press*: Schwaben zwischen Bayern, Österreich und dem Reich 1486—1805. In: Pankraz Fried (Szerk.): Probleme der Integration Ostschwabens in den bayerischen Staat. Bayern und Wittelsbach in Ostschwaben. Sigmaringen, 1982. 17—18. *Uő.*: Vorderösterreich in der habsburgischen Reichspolitik. In: Hans Maier—Volker Press (Szerk.): Vorderösterreich in der frühen Neuzeit. Sigmaringen, 1989. 1—41.
- 38 *K. O. Freiherr v. Aretin*: i. m., passim; *Uő.*: Bayerns Weg zum souveränen Staat. Landstände und konstitutionelle Monarchie 1714—1818. München, 1976. 64—119.; *Paul P. Bernard*: Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification. Den Haag, 1965. *Volker Press*: Bayern am Scheideweg. Die Reichspolitik Kaiser Josephs II. und der Bayerische Erbfolgekrieg. In: Festschrift Andreas Kraus. Kallmünz, 1982. 277—307.
- 39 *Robert Gragger*: Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin, 1923.; *Willy Andreas*: Carl August von Weimar und das Angebot der Ungarischen Königskrone. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte No. 64. 1956. 291—311.

- 40 *Heinrich Ferihumer*: Die kirchliche Gliederung des Landes ob der Enns im Zeitalter Kaiser Josephs II. Linz, 1952., *K. O. Freiherr v. Aretin*: Heiliges Römisches Reich. 137—147.
- 41 Legújabb: *Völker Press*: Die kaiserlichen Debitkommissionen. Zur Finanzkrise der deutschen Territorien im 17. und 18. Jahrhundert. In: Bernhard Diestelkamp (Szerk.): Sammelband eines Kolloquiums in Wetzlar 1990. Előzőleg: *Völker Press*: Die aufgeschobene Mediatisierung. Finanzkrise der Kleinstaaten und kaiserliche Stabilisierungspolitik, In: 32. Versammlung deutscher Historiker. Beiheft in Geschichte im Wissenschaft und Unterricht. 1979. 139—141.
- 42 *Heinrich Scheel*: Süddeutsche Jakobiner. Klassenkämpfe und republikanische Bestrebungen im deutschen Süden Ende des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1980.²; *Kurt von Raumer*: Deutschland um 1800. Krise und Neugestaltung. Von 1789 bis 1815. In: *Brandt-Meyer-Just*: Handbuch der Deutschen Geschichte, 3/1. köt. Wiesbaden, 1980. 24—119.; *Sydney S. Biro*: The German Policy of Revolutionary France. A Study in French Diplomacy during the War of the First Coalition 1792—1797. Vol. I—II. Cambridge, Mass., 1957.; *Timothy C. Blanning*: The French Revolution in Germany. Occupation and Resistance in the Rhineland 1792—1802. Oxford, 1986.
- 43 *Völker Press*: Österreich, das Reich und die Eindämmung der Revolution in Deutschland. In: Helmut Berding (Szerk.): Soziale Unruhen in Deutschland während der Französischen Revolution. Göttingen, 1988. 237—258.; *Uő.*: Die Französische Revolution und das Heilige Römische Reich. In: Heiner Timmermann (Szerk.): Die Französische Revolution und Europa 1789—1799. Saarbrücken-Scheidt, 1989. 219—239.; *Uő.*: Warum gab es keine deutsche Revolution? Deutschland und das revolutionäre Frankreich 1789—1815. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Revolution und Krieg. Paderborn, 1898. 67—85.
- 44 *Willy Real*: Der Friede von Basel. In: Baseler Zeitschrift für Geschichte. Uo. 50. 1951. 27—112. Uo. 51. 1952. 115—128. *Uő.*: Von Potsdam nach Basel. Studien zur Geschichte der Beziehungen Preußens zu den europäischen Mächten vom Regierungsantritt Friedrich Wilhelms II. bis zum Abschluß des Friedens von Basel 1786—1795. Basel, 1958.; *Hans Hausherr*: Hardenberg und der Friede von Basel. In: Historische Zeitschrift. Uo. 184. 1957. 292—335.
- 45 *August Fournier*: Gentz und Cobenzl. Geschichte der österreichischen Diplomatie 1801—1805. Wien, 1880.; *Uta Krüger-Löwenstein*: Rußland, Frankreich und das Reich 1801—1803. Zur Vorgeschichte der dritten Koalition. Wiesbaden, 1972. Még mindig fontos: *Adolf Beer*: Zehn Jahre österreichischer Politik 1801—1810. Leipzig, 1877.
- 46 A birodalmi deputáció fő határozatához lásd: *Klaus D. Hömig*: Der Reichsdeputationshauptschluß vom 25. Febr. 1803 und seine Bedeutung für Staat und Kirche, unter besonderer Berücksichtigung württembergischer Verhältnisse. Tübingen, 1969.
- 47 *Rudolfine Freiin von Oer*: Der Friede von Preßburg. Ein Beitrag zur Diplomatiegeschichte des Napoleonischen Zeitalters. Münster, 1965.
- 48 Dalbergre ld. *Karl Freiherr v. Beaulieu-Marconnay*: Karl von Dalberg und seine Zeit. I—II. köt. Weimar, 1879.; *Werner Hertel*: Karl Theodor von Dalberg zwischen Reich und Rheinbund. Grundgedanken seiner Politik vom Regierungsantritt bis zur Gründung des Rheinbundes (1802—1806). Diss. Gépírat. Mainz, 1952.; *Rudolf Reinhardt*: Fürstprimas Karl Theodor von Dalberg (1774—1817) im Lichte der neueren Forschung. In: Tübinger Theologische Quartalschrift. Uo. 144. 1964. 257—275.
- 49 A régi birodalom lehangyatlására lásd *Heinrich Ritter v. Srbik*: Das österreichische Kaisertum und das Ende des heiligen Römischen Reiches 1804—1806. In: Archiv für Politik und Geschichte. 8. 1927. 133—171, 301—335.; *Uő.*: (az előző mű átdolgozott, de nem kiadott változata); *Hellmuth Rössler*: Napoleons Griff nach der Karlskrone. Das Ende des alten Reiches 1806. München, 1957. Továbbá: *Völker Press*. Der Untergang des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation. In: Eberhard Müller (Szerk.): „... aus der anmuthigen Gelehrsamkeit“. Tübinger Studien zum 18. Jahrhundert. Dietrich Geyer zum 60. Geburtstag. Tübingen, 1988. 81—97.
- 50 *Theodor Bitterauf*: Geschichte des Rheinbundes, 1. köt. Die Gründung des Rheinbundes und der Untergang des alten Reiches. München, 1905.; *Erwin Hölzle*: Das Napoleonische Staatensystem in Deutschland. In: Historisches Zeitschrift, 148. 1933. 277—293.; *Eberhard Weis*: Napoleon und der Rheinbund. In: Armgard v. Reden-Dohna (Szerk.) Deutschland und Italien im Zeitalter Napoleons. Wiesbaden, 1979. 57—80.; *Uő.*: Der Einfluß der Französischen Revolution und des Empire auf die Reformen in den süddeutschen Staaten. In: Francia, 1. 1973. 569—583.; *Uő.*: (Szerk.) Reformen im rheinbündischen Deutschland. München, 1984.; Helmut Berding und Hans-Peter Ullmann: (Szerk.) Deutschland zwischen Revolution und Restauration. Königstein, 1981.; *Elisabeth Fehrenbach*: Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht. Die Einführung des Code Napoléon in den Rheinbundstaaten, Göttingen, 1983³; *Uő.*: Verfassungs- und sozialpolitische Reformen und Reformprojekte in Deutschland unter dem Einfluß des napoleonischen Frankreich. In: Historische Zeitschrift, 228. 1979. 288—306.; *Franz Ludwig Knemeyer*: Regierungs- und Verwaltungsreformen in Deutschland zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Köln, 1970.